

The Importance of the AyaSofiya Transcription in the Correction of the Translation for Qosheiriyeh Dissertation

Maryam Rozatian *

Associate professor of Persian language and literature University of Isfahan, Isfahan, Iran, rozatian@yahoo.com

Aliasghar Mirbagherifard

Professor of Persian language and literature University of Isfahan, Isfahan, Iran, a.mirbagherifard@gmail.com

Abstract

Of the translation of Qosheiriyeh dissertation, there is a copy (number 2077) kept in the Ayasofiya library in Istanbul (Turkey) which was written back in the year 859 and which is seemingly a different script of the translation by Abu Ali Osmani. When Mr. Forouzanfar tried to edit the translation of this dissertation in 1345 (1956) for the first time, he did not make much use of this translation version perhaps because he received it in the middle of his work and also because he assumed that there was not much difference between this and the transcription kept in the British museum. So, he continued his edition by comparing it with the British transcription of the translation by Abu Ali Osmani and the transcription by Lala Ismaeil, the only known hand-written transcription of the second translation. This is while the Ayasofiya transcription is of great use in resolving the many problems in the text and despite the opinion held by the late Mr. Forouzanfar regarding the grave differences between the two copies, so much that it resulted in some doubt that there may be a third translation of the Qosheiriyeh dissertation. In this article, we introduce the Ayasofiya's transcription, and study its station in the corrected version of the translation for Qosheiriyeh dissertation.

Keywords: Translation of Qosheiriyeh Dissertation, The Ayasofiya's Transcription, The British Museum Transcription, The Lala Ismaeil transcription, Correction.

---

* Corresponding author

اهمیت نسخه «ایاصوفیا» در تصحیح ترجمه رساله قشیریه

سیده مریم روضاتیان* - سید علی اصغر میرباقری فرد**

چکیده

از ترجمه رساله قشیریه، نسخه‌ای به شماره ۲۰۷۷ در کتابخانه ایاصوفیای استانبول نگهداری می‌شود که نگارش دیگری از ترجمه ابوعلی عثمانی است. استاد فروزانفر برای نخستین بار در سال ۱۳۴۵ به تصحیح ترجمه رساله قشیریه همت گماشت. او در تصحیح خود از این نسخه استفاده نکرد؛ زیرا این نسخه در میانه کار به دستش رسید و نیز می‌پنداشت تفاوتی با نسخه موزه بریتانیا ندارد. به همین سبب کار تصحیح متن را با مقابله نسخه موزه بریتانیا از ترجمه ابوعلی عثمانی و نسخه لالا اسماعیل، تنها دست‌نوشته شناخته‌شده از ترجمه دوم، به پایان رساند. با بررسی نسخه ایاصوفیا می‌توان دریافت که آن نسخه برای رفع کاستی‌ها و اشتباهات فراوان ترجمه رساله قشیریه بسیار راهگشاست و برخلاف نظر فروزانفر اختلاف‌های میان دو نسخه، بسیار و درخور توجه است. در این مقاله ضمن معرفی نسخه ایاصوفیا، جایگاه آن در تصحیح ترجمه رساله قشیریه در مقایسه با دو نسخه دیگر بررسی شده است.

واژه‌های کلیدی

ترجمه رساله قشیریه؛ نسخه ایاصوفیا؛ نسخه موزه بریتانیا؛ نسخه لالا اسماعیل؛ تصحیح

۱- مقدمه

تصحیح نسخه خطی یکی از مهم‌ترین شاخه‌های پژوهش متون است که عده بسیاری از دیرباز بدان دست یازیده‌اند. ارزش محتوایی و ادبی متن و دسترسی به نسخه‌های معتبر همراه با صبر و دقت بسیار مصحح و کاربرد روشی علمی، از شرایط مهم تهیه تصحیحی درخور توجه و ماندگار است؛ شتاب‌زدگی برای تصحیح و نشر نسخه‌های خطی به‌جای حفظ این میراث فرهنگی، آنها را به نابودی تدریجی می‌کشاند. بی‌تردید محققى مثل بدیع‌الزمان فروزانفر بر این مهم آگاه بود و در تصحیح ترجمه رساله قشیریه کوشش بسیار داشت؛ اما گذشت زمان، انتظار مخاطبان امروزی و

* دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، arozatian@yahoo.com نویسنده مسوول

** استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران، a.mirbagherifard@gmail.com

پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ نقص‌های ترجمه و تصحیح رسالهٔ قشیریه نشان می‌دهد که این اثر به تصحیح دوباره نیازمند است. در تصحیح مجدد علاوه بر رفع کاستی‌های بی‌شمار متن، با استفاده از امکانات و ابزارهای نوین بر اساس روشی علمی، متنی پیراسته ارائه خواهد شد.

پیشتر در سه مقاله «کاستی‌های ترجمه و تصحیح رسالهٔ قشیریه» (روضاتیان: ۱۳۸۶)، «ضرورت تصحیح ترجمهٔ ابوعلی عثمانی از رسالهٔ قشیریه» (روضاتیان و میرباقری‌فرد: ۱۳۸۹) و «ماجرای تصحیح ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه» (روضاتیان: ۱۳۹۲) به کاستی‌های ترجمهٔ رساله و متن تصحیح‌شدهٔ فروزانفر اشاره شده است؛ همچنین چاپ دیگری از این اثر به تازگی منتشر شد که انتقادهایی بر آن وارد است و آنها نیز در این مقاله‌ها بررسی گردید. در این پژوهش علاوه بر بررسی ژرف نسخه‌های خطی شناخته‌شده از ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه، به‌طور دقیق جایگاه و نقش نسخهٔ ایاصوفیا در تصحیح رسالهٔ قشیریه تبیین می‌شود؛ تاکنون این نکته‌ها در پژوهشی مطرح نشده است.

۱-۱ روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش تحلیلی مقایسه‌ای است. ابتدا نسخهٔ ایاصوفیا معرفی می‌شود و سپس جایگاه آن در مقایسه با نسخه‌های دیگر در ارائهٔ متنی پیراسته از ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه تبیین می‌گردد.

۲- ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه

ابوالقاسم قشیری در سال ۴۳۸ هجری رسالهٔ قشیریه را تألیف کرد و گویا اندکی بعد، یکی از شاگردانش آن را به فارسی برگرداند. از ترجمهٔ رسالهٔ قشیریه سه نسخهٔ خطی تاکنون شناخته شده است. قدیم‌ترین نسخه به شماره ۴۱۱۸ در موزه بریتانیا نگهداری می‌شود که محمد بن عمر قزوینی آن را در بغداد، در پنجم ذی‌الحجهٔ سال ۶۰۱ هجری به نگارش درآورده است. نسخهٔ موزه بریتانیا ۲۸۰ برگ دارد و به خط نسخ، در قسمت‌هایی نیز به خط ثلث، است و گویا دو کاتب آن را نوشته‌اند. این نسخه به هم‌ریختگی و افتادگی‌های بسیاری دارد. چند باب از نسخهٔ بریتانیا افتاده است و عبارت‌های بسیاری در قسمت‌های مختلف حذف شده است. شماره‌گذاری باب‌ها نیز با متن عربی متفاوت است و بسیاری از برگ‌های این نسخه در صحافی جابه‌جا شده است. در این نسخه نامی از مترجم رسالهٔ قشیریه موجود نیست.

نسخهٔ دوم در کتابخانهٔ لالا اسماعیل ترکیه به شماره ۱۲۰ نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نسخ کتابت شده و صفحهٔ آخر آن افتاده است. به همین سبب نام کاتب و تاریخ کتابت آن معلوم نیست. به نظر می‌رسد کاتب بر آن بوده است که نسخه را به یکی از بزرگان عصر خود تقدیم کند؛ اما نام مخدوم نیز به سبب نبودن صفحهٔ آخر مشخص نیست. فروزانفر بی‌آنکه به این مطالب اشاره کند، تاریخ کتابت نسخه را نیمهٔ دوم قرن ششم یا نیمهٔ اول قرن هفتم می‌داند (قشیری، ۱۳۸۳: ۷۶ مقدمه)؛ اما رسم‌الخط نسخه و نیز تقدیم‌نامهٔ آخر آن به شیوهٔ نسخه‌های پس از قرن نهم نزدیک است. به‌طورکلی نسخهٔ لالا اسماعیل تنها اثری است که در آغاز آن از «خواجه امام ابوعلی بن احمد عثمانی» در جایگاه مترجم رسالهٔ قشیریه نام برده شده است. همچنین از این نسخه می‌توان دریافت نسخه‌ای از این ترجمه، از خراسان به کرمان رسیده است؛ اما نسخه نادرست و نیازمند تصحیح بوده است. به همین سبب خواجه امام اجل زاهد ابو الفتوح عبدالرحمن بن محمد النیسابوری از سوی شیخ الشیوخ احمد بن ابراهیم، معروف به پارسا، مأمور اصلاح این نسخه می‌شود. ابو الفتوح «این نسخه هم پیش خویش خواست و در آن نظری شافی کرد و... می‌خواست که خود باز پارسی کند و در آن باب ید بیضا بنماید لکن اجل مهلت نداد و از دار فنا به جوار حق عز اسمه انتقال کرد» (لالا

اسماعیل: ۱/ب). از ادامه مطالب چنین برمی آید که کاتب این نسخه که نامش معلوم نیست، بنابر وصیت ابوالفتوح و مطابق آنچه وی املا کرده به اصلاحاتی در ترجمه ابوعلی عثمانی دست زده است: «به حکم وصیت خواجه امام ابوالفتوح رحمه الله آنچه گفت نوشته آمد تا ادای امانت او کرده باشیم» (همان: ۲/ الف).

سومین نسخه موجود از ترجمه رساله قشیریه، به شماره ۲۰۷۷ در کتابخانه ایاصوفیا در ترکیه نگهداری می شود. این نسخه به خط نستعلیق است و نام کاتب ندارد. تاریخ کتابت در عکس نسخه خوانا نیست؛ اما فروزانفر تاریخ کتابت آن را ۸۵۹ هجری ذکر کرده است.^۱ این نسخه نگارش دیگری از ترجمه ابوعلی عثمانی است و در نگاه اول به نسخه بریتانیا نزدیک است. به همین سبب فروزانفر آن گونه که باید از این نسخه استفاده نکرد: «این نسخه در اواسط کار به دست آمد و چون با نسخه موزه بریتانیا تفاوتی نداشت و آن نسخه قدیم تر بود از این نسخه جز در مواردی که کلمه‌ای قلم خورده و یا در نسخه موزه بریتانیا محو شده استفاده نکرده‌ام» (قشیری، ۱۳۸۳: ۷۶ مقدمه). البته فروزانفر برای نسخه ایاصوفیا علامت اختصاری تعیین نکرده است و روشن نیست که این نسخه در کدام قسمت از متن استفاده شده است. به نظر می رسد او نسخه بریتانیا و ایاصوفیا را همانند نسخه‌ای واحد دانسته است؛ این موضوع با معیارهای تصحیح نسخه خطی ناسازگار است؛ البته وی در بخشی از مقدمه، شیوه خود را در مقابله و تصحیح شرح می دهد؛ اما در متن کتاب به شیوه یکسانی عمل نمی کند. فروزانفر نسخه لالا اسماعیل یعنی تنها دست نوشته از ترجمه دوم را نسخه اساس قرار داده است و اختلاف‌های نسخه بریتانیا با آن را در حاشیه ذکر می کند؛ البته هر جا که نسخه بریتانیا به نظر صحیح رسیده، در داخل قلاب به متن منتقل شده است. عبارت‌هایی در هر دو نسخه وجود دارد که درست ترجمه نشده است و مصحح پس از ذکر عین عبارت عربی در حاشیه، دوباره آن را ترجمه کرده است. متن عربی فروزانفر، نسخه چاپ مصر، شرح زکریا، شرح گیسودراز و نسخه خطی موزه بغداد، البته از صفحه ۲۷۳ کتاب، بوده است.

روشن است که فروزانفر در تصحیح ترجمه رساله قشیریه شیوه تصحیح قیاسی را برگزیده است؛ یعنی متن ترجمه دوم در مقایسه با یکی از نسخه‌های ترجمه اول و نیز متن عربی، تصحیح شده است. این شیوه امتیازهایی دارد؛ از جمله اینکه مصحح کوشیده است متن را به گونه‌ای تصحیح کند که با اصل عربی بیشترین مطابقت را داشته باشد؛ به همین سبب با وجود اصل قراردادن نسخه لالا اسماعیل، هر جا نسخه بریتانیا به متن عربی نزدیک تر بوده است یا صحیح تر به نظر رسیده، آن را به متن وارد کرده است و برای متمایز کردن آن از متن اساس، از نشانه دو قلاب بهره برده است. فروزانفر برای مطابقت کامل متن با اصل عربی، برخی از عبارت‌های عربی را در حاشیه به فارسی برگردانده است. بنابراین متن تصحیحی فروزانفر و حواشی آن به درک بهتر مطالب رساله قشیریه می انجامد. با وجود این، شرح شیوه تصحیح فروزانفر در مقدمه متن با عملکرد او در متن ناسازگار است و در آن ابهام‌هایی دیده می شود؛ مثلاً درباره تصحیح باب اول چنین نوشته شده است: «نظر به آنکه باب اول در این دو ترجمه به کلی با هم متفاوت است... تنها ترجمه دوم را ذکر کردیم» (همان: ۷۷ مقدمه)؛ اما در حاشیه باب اول، عبارت‌هایی از ترجمه اول دیده می شود. همچنین انتقال برخی از کلمات نسخه اساس به زیرنویس و قراردادن کلماتی داخل قلاب در متن، نشان‌دهنده کاربرد ترجمه اول در باب اول است. از سخنان دیگر فروزانفر درباره شیوه تصحیح او، به این گفتار می توان اشاره کرد: از باب سوم تا باب پنجاه و چهارم ترجمه دوم را به کلی در متن و اختلافات را در حاشیه ذکر کردیم مگر آنچه در «مب»، نسخه موزه بریتانیا، مرجح می نمود که متن قرار دادیم سوای باب پنجاه و پنجم که اختلاف به حدی بود که ناچار عین ترجمه نخستین را در حاشیه آوردیم (همان). در این توضیحات سرنوشت باب دوم روشن نیست؛ هر چند با مراجعه به متن، میزان اختلاف‌های بین ترجمه اول

با ترجمه دوم، در باب دوم کمتر مشاهده می‌شود و این نشان می‌دهد که شاید مصحح برای باب دوم توضیح خاصی مانند باب پنجاه و پنجم در نظر داشته است که از قلم افتاده یا فراموش شده است.^۲

به هر روی با بررسی دقیق نسخه ایاصوفیا معلوم می‌شود این نسخه که فروزانفر آن را درخور اعتنا ندانسته است، در تصحیح ترجمه رساله قشیریه اهمیت بسیاری دارد؛ به‌ویژه آنکه نسخه لالا اسماعیل به ترجمه ابوعلی عثمانی مربوط نیست و باتوجه‌به تغییرات و اصلاحاتی که روی ترجمه اول انجام شده است، متنی مستقل به شمار می‌آید. بنابراین برای ارائه متنی پیراسته و درست از ترجمه ابوعلی عثمانی، باید دو نسخه بریتانیا و ایاصوفیا با یکدیگر مقابله شود و از نسخه لالا اسماعیل در کنار متن عربی و فقط برای رفع کاستی‌های راه‌یافته در این دو نسخه استفاده شود.^۳

۱-۲ نسخه ایاصوفیا

این نسخه به خط نستعلیق نوشته شده است؛ ۱۷۰ برگ دارد^۴ و در هر صفحه ۲۳ سطر نگارش شده است. مشخصات این نسخه در مقایسه با نسخه بریتانیا و لالا اسماعیل چنین است:

۱-۱-۲ تعداد باب‌ها

در نسخه لالا اسماعیل پس از مقدمه مترجم، تعداد و نام باب‌ها در جدولی تنظیم شده است و در این جدول پنجاه و پنج باب کتاب معرفی می‌شود. البته اصل عربی رساله، دو فصل و پنجاه و چهار باب دارد و در نسخه لالا اسماعیل دو فصل آغاز رساله، زیر باب اول آمده است. در این نسخه شماره و عنوان باب‌ها به فارسی است. نسخه ایاصوفیا جدول ندارد؛ اما مانند متن عربی پس از تمام‌شدن «فصل در بیان اعتقاد این طایفه در مسایل اصول» باب اول را در ذکر مشایخ طریقت، آغاز می‌کند و تعداد باب‌ها مانند اصل عربی پنجاه و چهار باب است. شماره و عنوان باب‌ها در این نسخه به فارسی است. مثلاً «باب سیزدهم اندر جوع و ترک شهوت». نسخه موزه بریتانیا نیز جدول فهرست ندارد و مانند اصل عربی از فصلی با عنوان «در بیان اعتقاد این طایفه در مسایل اصول» شروع شده است و پس از آن، باب اول، در ذکر مشایخ، آغاز می‌شود. شماره باب‌ها و عنوان آنها در این نسخه به عربی است؛ مثلاً «باب الثانی و العشرون فی احکامهم فی السفر». این نسخه مشوش است و ترتیب باب‌ها با اصل عربی متفاوت است. دو باب به‌طور کامل و بخش‌هایی از برخی باب‌ها از این نسخه افتاده است.

۲-۱-۲ آغاز نسخه‌ها

نسخه لالا اسماعیل مقدمه‌ای چهار صفحه‌ای دارد و همین مقدمه تنها سندی است که در آن از ابوعلی عثمانی یعنی مترجم اول رساله و ابوالفتح نیشابوری - کسی که به ترجمه دوباره این اثر یا تصحیح آن توصیه کرد - نام برده شده است. این مقدمه در دو نسخه دیگر موجود نیست و با آنکه اختلاف میان این دو نسخه در برخی باب‌ها درخور توجه است؛ اما گزارشی از وجود ترجمه سوم از رساله قشیریه به دست نیامده است و به نظر می‌رسد نسخه ایاصوفیا نگارش دیگری از ترجمه اول رساله قشیریه باشد.^۵

۳-۱-۲ پایان نسخه‌ها

نسخه لالا اسماعیل در برگ آخر تقدیم‌نامه‌ای دارد که نسخه را به یکی از بزرگان روزگار خود پیشکش کرده است (لالا اسماعیل: ۱۹۶)؛ اما عبارات ناقص است و گویا برگ بعدی آن افتاده است و به نظر می‌رسد این برگ دربردارنده نام مخدوم و احتمالاً نام کاتب و سال نگارش بوده است. فروزانفر در معرفی نسخه اساس خود، هیچ اشاره‌ای به این مطالب نکرده است و حتی متن کتاب را با ذکر صفحه قبل آن یعنی صفحه ۱۹۵ به پایان رسانده است. نسخه موزه

بریتانیا با ذکر نام کاتب (محمد بن عمر القزوینی)، سال کتابت (سنه احدى و ستمایه) و محل کتابت (بغداد) به پایان رسیده است. نسخه ایاصوفیا چند سطری در آخر متن دارد که به نظر می‌رسد نام کاتب و تاریخ کتابت بوده است؛ اما خوانا نیست. در پایان هر سه نسخه، تاریخ تألیف رساله قشیریه «اوایل سنه ثمان و ثلاثین و اربع مایه» ذکر شده است.

۲-۱-۴ رسم الخط نسخه‌ها

رسم الخط نسخه ایاصوفیا کهن و تاحدی به نسخه موزه بریتانیا نزدیک است. برخی شباهت‌ها و تفاوت‌های رسم الخط میان این دو نسخه عبارت است از:

- نقطه‌گذاری برخی کلمه‌ها در هر دو نسخه، ناقص و گاه اشتباه است.
- در هر دو نسخه «اند» در بیشتر کلمات جدا نوشته شده است؛ مثل «قایم اند».
- در هر دو نسخه «گ» به صورت «ک» نوشته شده است.
- در نسخه ایاصوفیا برخی از ترکیب‌ها جدا نوشته شده است؛ مثل «اندوه گین»؛ اما در نسخه موزه بریتانیا بیشتر ترکیب‌ها پیوسته و بیشتر با تخفیف نوشته شده است؛ مثل «اندوه‌گن».
- گاه در نسخه ایاصوفیا «ی» قبل از مضاف‌الیه نوشته شده است؛ مثل «تقصیری خویش» که در نسخه موزه بریتانیا به صورت «تقصیر خویش» آمده است.
- در نسخه موزه بریتانیا گاهی دال به صورت ذال معجمه فارسی نوشته شده است؛ مثل «کوذکی».
- در نسخه موزه بریتانیا، بیشتر در آخر کلمه‌های مختوم به «و» یک الف زاید نوشته شده است؛ مثل «نکوا»، «مگوا»، «توا».
- در نسخه موزه بریتانیا حرف نشانه «را» متصل به قبل نوشته شده است و حرف «ر» از آخر کلمه افتاده است؛ مثل «پیرا» به معنی پیر را.
- در نسخه موزه بریتانیا «که» و «چه» به صورت «کی» و «چی» به کار رفته است.
- رسم الخط نسخه لالا اسماعیل متأخر از دو نسخه دیگر به نظر می‌رسد و بر اساس قراین و شواهد گویا بعد از قرن نهم کتابت شده باشد. برخی از ویژگی‌های رسم الخط این نسخه عبارت است از:
  - «که» و «چه» بیشتر به همین صورت کتابت شده است.
  - نقطه‌گذاری در این نسخه تقریباً کامل و صحیح است؛ جز اینکه پ، چ، ژ با یک نقطه و گ، ک نوشته شده است.
  - دال بیشتر به صورت ذال کتابت شده است.
  - «به» در بیشتر واژه‌ها به کلمه بعد از خود متصل است؛ مثل «بازلیت»، «بحرکت»، «بافراشتگی».
  - در نسخه لالا اسماعیل از مرکب قرمز، آبی و قهوه‌ای برای عنوان‌ها و فاصله‌گذاری میان جمله‌ها و عبارت‌ها استفاده شده است. فهرست ابواب نیز در یک جدول‌کشی منظم با استفاده از این سه رنگ نگارش شده است و قراینی از این دست، نسخه را به نسخه‌های عصر صفوی مانند می‌کند.^۶

۲-۲ اهمیت نسخه ایاصوفیا در تصحیح متن

نسخه ایاصوفیا افتادگی زیادی ندارد. خوانا و روشن است و در مقایسه با نسخه موزه بریتانیا با دقت بیشتری نگارش شده است. برای روشن‌تر شدن اهمیت این نسخه در تصحیح ترجمه رساله قشیریه، نمونه‌هایی در مقایسه با اصل عربی،

نسخه بریتانیا و نسخه لالا اسماعیل ذکر می‌شود:

- «فقال یجوع احدکم اربعه ايام فیصبح فینادی علیه الجوع» (قشیری، ۱۳۹۱: ۵۸).

نسخه موزه بریتانیا: «گفت یکی از شما روزی سه بار نان نیابد ظاهر وی از گرسنگی فریاد می‌کند» (۳۶/ب).

لالا اسماعیل: «گفت یکی از شما اگر روزی سه چهار نان نیابد ظاهر وی از گرسنگی فریاد همی‌کند» (۲۸/ب).

نسخه ایاصوفیا: «گفت یکی از شما روزی سه چهار نان نیابد ظاهر وی از گرسنگی فریاد می‌کند» (۱۸/ب).

عبارت در نسخه موزه بریتانیا نادرست است. عبارت نسخه‌های ایاصوفیا و لالا اسماعیل یکسان و به اصل عربی نزدیک است؛ هرچند کلمه «سه» در ترجمه اضافی است. در متن تصحیح‌شده فروزانفر پس از کلمه چهار به‌درستی ویرگول گذاشته شده است؛^۷ زیرا مقصود هر سه چهار روز تکه ای نان (خوراک) است نه روزی سه چهار نان.^۸

- «لیس العلم بكثره الروایه انما العالم من اتبع العلم و استعمله و اقتدی بالسنن و ان كان قلیل العلم» (قشیری، ۱۳۹۱: ۵۸).

نسخه موزه بریتانیا: «متابع علم کنید و بدان کار کنید و متابعت سید علیه‌السلام کنید و اگرچه اندک بود» (۳۹/الف).

نسخه لالا اسماعیل: «علم به بسیاری روایت نیست عالم آن است که متابعت علم کند و بدان کار کند و اقتدا کند به سنت‌ها اگرچه علم وی اندک بود» (۲۸/ب).

نسخه ایاصوفیا: «علم نه آن است که بسیار روایت کنند علم آن است که متابعت علم کنند و بدان کار کنند و متابعت رسول صلی الله علیه و سلم اگرچه اندک بود» (۱۸/الف).

نسخه بریتانیا بخش اول عبارت را ندارد و ترجمه بقیه نیز صحیح نیست. عبارت در نسخه ایاصوفیا کامل و ترجمه کمابیش درست است؛ هرچند عبارت لالا اسماعیل به اصل عربی نزدیک‌تر است و مترجم دوم به‌درستی کاستی‌های ترجمه اول را برطرف کرده است.

- «اعظم الناس ذلًا فقیر داهن غنیا او تواضع له و اعظم الخلق عزا غنی تذلل للفقراء و حفظ حرمتهم» (قشیری، ۱۳۹۱: ۵۵).

نسخه موزه بریتانیا: «خوارترین مردمان درویشی است که با توانگران مدهانت کند و یا متواضع باشد و حرمت دارد» (۳۷/ب).

نسخه لالا اسماعیل: «خوارترین مردمان درویشی بود که با توانگری مدهانه کند یا او را متواضع باشد و عزیزترین خلق آن است توانگری که درویشان را متواضع باشد و حرمت دارد» (۲۷/ب).

نسخه ایاصوفیا: «خوارترین مردمان درویشی است که با توانگران مدهانت کند و یا متواضع بود مرایشان را و عظیم‌ترین خلق آن است که درویشان را متواضع باشد و حرمت دارد» (۱۷/ب).

عبارت در نسخه بریتانیا ناقص و در نسخه ایاصوفیا کامل و صحیح است. در نسخه لالا اسماعیل «آن است» زاید است. فروزانفر نیز در پاورقی ذکر کرده «ظ: عزیزترین خلقان توانگری است که» (قشیری، ۱۳۸۶: ۶۳). بی‌توجهی به نسخه ایاصوفیا سبب شده است که عبارت ناقص از نسخه بریتانیا به متن منتقل شود.

- «و قال ابوسعید الخراز صحبت الصوفیة ما صحبت فما وقع بینی و بینهم خلاف قالوا لم؟ قال لانی کنت معهم علی نفسی» (همان، ۱۳۹۱: ۵۵).

نسخه موزه بریتانیا: «بوسعید خراز گوید چندان که با صوفیان صحبت کردم هرگز مرا بایشان خلاف نبود گفتند... گفت همه بایشان بودم برخویشتن» (۳۷/ب).

نسخه لالا اسماعیل: «ابوسعید گوید با صوفیان صحبت کردم و چندان که صحبت کردم هرگز میان من و ایشان خلاف

نمود. گفتند چرا گفت همه با ایشان بودم و برخویشتن بودم» (۲۷/ب).

نسخه ایاصوفیا: «ابوسعید خراز گوید چندان که با صوفیان صحبت کردم هرگز مرا با ایشان خلاف نبود گفتند چرا گفت همه با ایشان بودم و بی خویشتن» (۱۷/ب).

باتوجه به اصل عربی، ترجمه نسخه ایاصوفیا صحیح است. عبارت در نسخه بریتانیا افتادگی دارد. فروزانفر بدون هیچ توضیحی عبارت لالا اسماعیل را انتخاب کرده است (قشیری، ۱۳۸۳: ۶۳).

- «یا بنی لاتصحب مع من لا یحبک الا معصوما» (همان، ۱۳۹۱: ۱۱۵).

نسخه موزه بریتانیا: «یا پسر با کسی صحبت مکن که ترا جز معصوم ندارد» (۸۳/الف).

نسخه لالا اسماعیل: «یا پسر با تو صحبت نکند انک ترا دوست ندارد مگر معصومی» (۵۴/ب).

نسخه ایاصوفیا: «یا پسر با کسی صحبت مکن که ترا جز معصوم دوست ندارد» (۴۴/ب).

فروزانفر عبارت نسخه بریتانیا را در متن و عبارت نسخه لالا اسماعیل را در پاورقی آورده است و هیچ اشاره‌ای به اصل عربی و اشکال ترجمه در دو نسخه دیگر نکرده است (قشیری، ۱۳۸۳: ۱۴۰).

این عبارت به حکایتی در باب توبه در رساله قشیریه و ماجرای توبه کردن ابوعمر نجید در مجلس بوعثمان و توبه شکستن و گریختنش از بوعثمان مربوط است. در نسخه بریتانیا کلمه «دوست» افتاده است و فروزانفر توجهی به این نکته نداشته است. مترجم دوم از جمله برداشتی دیگر داشته است؛ اما فروزانفر با وجود اصل قرارداد نسخه ترجمه دوم، ترجمه این عبارت را نادرست می‌داند و آن را به پاورقی منتقل کرده است. البته باتوجه به سنت نقل مکرر اقوال و حکایات در متون عرفانی، این حکایت در کشف المحجوب نیز وارد شده است و برداشت هجویری نیز از این عبارت متفاوت است: «ای پسر با دشمنان خود صحبت مکن مگر آنگاه که معصوم باشی از آنچه دشمن عیب تو ببیند و چون معیوب باشی دشمن شاد گردد و چون معصوم باشی اندوهگین گردد» (هجویری، ۱۳۸۶: ۴۳۵). عطار نیز در شرح حال ابوعثمان حیری با نقل این حکایت، عبارت را با برداشتی نزدیک به هجویری بیان می‌کند: «ای پسر با دشمنان منشین مگر که معصوم و پاک باشی» (عطار نیشابوری، ۱۳۸۲: ۴۷۸). به‌طور کلی مقایسه سه نسخه ترجمه از رساله قشیریه نشان می‌دهد این جمله فقط در نسخه ایاصوفیا به‌درستی و مطابق با اصل عربی ذکر شده است که فروزانفر از آن غفلت ورزید.

- «و قال ابن الجلا: من لم یصحبه التقی فی فقهه اکل الحرام النص» (قشیری، ۱۳۹۲: ۱۴۱).

نسخه موزه بریتانیا: «ابن جلا گوید کی تقوی با درویشی وی صحبت نکند حرام محض خورد» (۹۶/ب).

نسخه لالا اسماعیل: «ابن جلا گوید هر که تقوی با او صحبت نکند اندر درویشی حرام محض خورد» (۶۲/ب).

نسخه ایاصوفیا: «ابن جلا گوید هر آن کسی که پرهیزکاری هم صحبت وی نبود در درویشی حرام محض خورده باشد» (۵۰/ب).

فروزانفر عبارت لالا اسماعیل را به پاورقی منتقل می‌کند و با آوردن «هر» در آغاز نقل قول و بدون اشاره به نبودن این کلمه در متن، عبارت نسخه بریتانیا را ترجیح داده است (نک: قشیری، ۱۳۸۳: ۱۶۸). با وجود این، نقل قول در نسخه ایاصوفیا کامل و سلیس‌تر از دو نسخه دیگر است.

- «و استاجر النخعی دابة فسقط سوطه من یده فنزل و ربط الدابة و رجع فاخذ السوط. فقيل له لو حولت الدابة الى الموضوع الذى سقط السوط فاخذته فقال انما استاجرتها لامضى هكذا لا هكذا» (قشیری، ۱۳۹۲: ۱۴۳).

نسخه موزه بریتانیا: این عبارت را ندارد.

نسخه لالا اسماعیل: «ابراهیم النخعی ستوری باجارت فراستد تازیانه از دست وی بیفتاد فرود آمد و ستور ببست و

بازگشت و تازیانه بستند گفتند اگر بستور بازگشتی گفت من به کرا از آن سو ستدهام نه از این سو دیگر» (۶۳/ب).
نسخه ایاصوفیا: «ابراهیم نخعی ستوری بکرا بگرفت در راه تازیانه از دستش بیفتاد فرود آمد و ستور را ببست و بازگشت و تازیانه برگرفت گفتند چرا ستور بازنگردانیدی تا آنجا که تازیانه افتاده بود گفت من این ستور فراستدهام تا ازین سو شوم نه از آن سو» (۵۱/ب).

عبارت در نسخه ایاصوفیا کامل و روشن است و باتوجه به نبودن این عبارت در نسخه بریتانیا ضرورت داشت که فروزانفر به نسخه ایاصوفیا مراجعه کند.

• «و لایشرب باردا» (قشیری، ۱۳۹۲: ۱۴۴).

نسخه موزه بریتانیا: «و آب سیر نخورد» (۹۸/ب).

نسخه لالا اسماعیل: این جمله را ندارد.

نسخه ایاصوفیا: «و آب سرد نخورده» (۵۱/الف).

ترجمه جمله در نسخه ایاصوفیا دقیق است. فروزانفر این جمله را با قراردادن آن داخل قلاب، از نسخه بریتانیا وارد متن کرده است؛ بی آنکه به غلط بودن ترجمه اشاره کند (قشیری، ۱۳۸۳: ۱۷۲).

• «فان اقلال المال و العبد صابر فی حاله راض بما قسم الله له قانع بما يعطيه اتم من توسعه و تبسطه فی الدنيا» (همان، ۱۳۹۲: ۱۴۵).

نسخه موزه بریتانیا: «زیرا که اندکی مال و بنده دران راضی و صابر بدانچ خدای تعالی او را داده بود و قانع بهتر از فراخ دستی و توسع در دنیا» (۹۹/الف).

نسخه لالا اسماعیل: «زیرا که تنگدستی بنده از مال و صبرکردن یران و رضادادن» (۶۴/ب).

نسخه ایاصوفیا: «که اندکی خواسته و شکیبایی بنده در حال خود و خرسندی بانچه خدای تعالی قسمت کرده باشد ویرا بهتر بود از فراخدستی دنیا» (۵۲/ب).

عبارت در نسخه لالا اسماعیل نادرست و ناقص است. فروزانفر نیز عبارت نسخه بریتانیا را انتخاب کرده است؛ اما مقایسه اصل عربی و نسخه ایاصوفیا نشان می‌دهد که ترجمه با دقت و فصاحت بیشتری در این نسخه وارد شده است.

• «و قال ابن الجلا الزهد هو النظر الی الدنيا بعین الزوال لتصغر فی عینک و یسهل علیک الاعراض عنها» (قشیری، ۱۳۹۲: ۱۴۶).

نسخه موزه بریتانیا: این عبارت را ندارد.

نسخه لالا اسماعیل: «ابن جلا گوید زاهد آن بود که بدنیا نگرد بچشم زوال تا اندر چشم تو حقیر گردد تا از وی برگشتن ترا آسان بود» (۶۵/الف).

نسخه ایاصوفیا: ابن جلا گوید زهد آن بود که در دنیا بچشم زوال نگری تا در چشم تو حقیر شود تا از وی دورشدن بر تو آسان شود» (۵۲/ب).

فروزانفر عبارت لالا اسماعیل را در متن آورده است و در پاورقی بیان کرده است که نسخه بریتانیا این عبارت را ندارد؛ اما هیچ اشاره‌ای به نادرستی ترجمه در نسخه لالا اسماعیل نکرده است؛ با اینکه ترجمه در نسخه ایاصوفیا دقیق و درست است.

باتوجه به اینکه نسخه موزه بریتانیا افتادگی‌های بسیاری دارد، نسخه ایاصوفیا در این قسمت‌ها بسیار راهگشاست. در پایان به نمونه‌هایی دیگر از این دست اشاره می‌شود:

• «سمعت الاستاذ اباعلی یقول: المرید متحمل و المراد محمول» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۶۱).

نسخه موزه بریتانیا: این عبارت را ندارد.

نسخه لالا اسماعیل: «از استاذ ابوعلی شنیدم که گفت مرید متحمل بود و مراد محمول» (۱۰۳/ الف).

نسخه ایصوفیا: «از استاذ ابوعلی دقاق شنیدم که گفت مرید اندر بار بود و مراد او را بار کشند» (۷۷/ ب).

ترجمه این عبارت در نسخه ایصوفیا روشن و مطلوب‌تر از نسخه لالا اسماعیل است.

• «و کان یقول بوکید الابد» (قشیری، ۱۳۹۲: ۱۶۸).

نسخه موزه بریتانیا: ترجمه این عبارت را ندارد.

نسخه لالا اسماعیل: «و این زجاجی بوکید اندر بگفتی» (۷۲/ الف).

نسخه ایصوفیا: «و این زجاجی بوکید ابد گفتی» (۵۲/ الف).

ترجمه در نسخه لالا اسماعیل نادرست است.

• «فقال ان لایظهر فیک انزعاج الی الاسباب مع شده فافتک الیها و لاتزول عن حقیقه سکون مع وقوفک علیها» (قشیری، ۱۳۹۲: ۲۱۱).

نسخه موزه بریتانیا: این عبارت را ندارد.

نسخه لالا اسماعیل: «گفت آن بود که از طلب سبب‌ها بازایستی با سختی فاقه و از حقیقت سکون بنیفتی با حق

ایستادن بر آن» (۸۵/ الف).

نسخه ایصوفیا: «گفت آن که هیچ انزعاج در تو پدید نیاید به اسباب با سختی حاجت‌مندی تو بدان و از سکون به

حق بنگردی با تمامی وقوف تو بر آن» (۶۳/ الف).

ترجمه در نسخه ایصوفیا روشن و دقیق است.^۹

۳- نتیجه‌گیری

از ترجمه رساله قشیریه تاکنون سه نسخه خطی شناخته شده است. در کتابخانه لالا اسماعیل تک‌نسخه‌ای مربوط به ترجمه دوم نگهداری می‌شود که فروزانفر این نسخه را اساس قرار داد و آن را با نسخه موزه بریتانیا مقابله کرد. به نظر می‌رسد تاریخ نگارش نسخه بریتانیا از دو نسخه دیگر کهن‌تر است. فروزانفر در تصحیح ترجمه رساله قشیریه، از نسخه ایصوفیا بهره نگرفت. نسخه ایصوفیا نگارش دیگری از ترجمه ابوعلی عثمانی است و از همتای قدیم‌تر خود یعنی نسخه موزه بریتانیا به مراتب صحیح‌تر و دقیق‌تر است؛ همچنین به اصل عربی نیز نزدیک‌تر است؛ بنابراین شایسته است به این نسخه در جایگاه نسخه اساس برای تصحیح ترجمه رساله قشیریه توجه شود و با نسخه موزه بریتانیا مقابله گردد. استفاده از نسخه لالا اسماعیل و اصل عربی و نیز تدوین تعلیقات دقیق برای رفع کاستی‌های راه‌یافته در این دو نسخه لازم است.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاریخ نگارش در عکس نسخه ناخواناست. با وجود تلاش‌های بسیار امکان دیدن اصل نسخه و بررسی دقیق تاریخ نگارش نسخه فراهم نشد. طبق سخن فروزانفر، مرحوم مینوی عکس نسخه ایصوفیا را برای دانشگاه تهران تهیه کرده است؛ به همین سبب می‌توان سخن فروزانفر درباره تاریخ کتابت نسخه ایصوفیا را بر اساس مشاهده مینوی دانست و تا زمان مناسب‌شدن شرایط برای دیدن اصل نسخه به همین سخن بسنده کرد.

۲. برای آگاهی بیشتر از شیوه تصحیح فروزانفر و انتقادهایی که بر این شیوه وارد است: ن.ک. روضاتیان و میرباقری فرد، ۱۳۸۹.

۳. نویسندگان این مقاله به همین شیوه، تصحیح ترجمه رساله قشیریه را در دست انجام دارند.

۴. فروزانفر نوشته است: این نسخه ۱۵۹ برگ دارد.
۵. نویسندگان مقاله دیگری در دست تألیف دارند که در آن درباره این احتمال سخن می‌رود که آیا نسخه ایاصوفیا را می‌توان ترجمه دیگری از رساله قشیریه به شمار آورد یا اینکه اختلافها به سبب تصرف کاتب نسخه است.
۶. نظر فروزانفر بر آن است که این نسخه در نیمه دوم قرن ششم یا نیمه اول قرن هفتم نوشته شده است و می‌توان دریافت این نظر درست نیست.
۷. هرچند وی مقید به کاربرد دقیق علایم نگارشی نبوده است و در چاپ متأخر این اثر با ویرایش ایرج بهرامی نیز گاه علایم نگارشی، نادرست و نابه‌جا به کار رفته است.
۸. به‌تازگی مهدی محبتی چاپ جدیدی از این اثر را منتشر کرده است که درحقیقت ویرایشی از متن تصحیح‌شده فروزانفر است. بیشتر کاستی‌ها و اشتباهات متن فروزانفر در چاپ محبتی نیز تکرار شده است (نک. روضاتیان: ۱۳۹۲).
۹. البته در نسخه ایاصوفیا نیز مانند نسخه‌های خطی دیگر کاستی‌هایی وجود دارد. راه‌یافتن خطا در ذکر برخی اعلام و ابیات عربی از جمله این کاستی‌هاست.

منابع

- ۱- رضایتی کیشه خاله، محرم (۱۳۸۴). تحقیق در رساله قشیریه، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- ۲- روضاتیان، سیده مریم (۱۳۸۶). «کاستی‌های ترجمه و تصحیح رساله قشیریه»، گوهر گویا، سال اول، شماره اول، ۱۴۳ - ۱۵۲.
- ۳- روضاتیان، سیده مریم و سید علی اصغر میرباقری فرد (۱۳۸۹). «ضرورت تصحیح ترجمه ابوعلی عثمانی از رساله قشیریه»، ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، دوره جدید، شماره ۲۷ (پیاپی ۲۴)، ۱۸۷ - ۲۰۵.
- ۴- روضاتیان، سیده مریم و سید علی اصغر میرباقری فرد (۱۳۹۰). «خواش بینامتنی دریافت بهتر از متون عرفانی»، کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی، سال دوازدهم، شماره ۲۳، ۸۹ - ۱۱۲.
- ۵- روضاتیان، سیده مریم (۱۳۹۲). «ماجرای تصحیح ترجمه رساله قشیریه»، متن‌شناسی ادب فارسی، سال چهل و نهم، دوره جدید، سال پنجم، شماره ۲ (پیاپی ۱۸)، ۸۷ - ۹۶.
- ۶- عطار نیشابوری، فریدالدین محمد (۱۳۹۱). تذکره‌الاولیا، تصحیح محمد استعلامی، تهران: زوار، چاپ بیست و هفتم.
- ۷- قشیری، ابوالقاسم (۱۳۸۳) رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ هفتم.
- ۸- ----- (۱۳۹۱). رساله قشیریه، ترجمه ابوعلی عثمانی، تصحیح مهدی محبتی، تهران: هرمس.
- ۹- ----- (۱۳۹۲). الرساله القشیریه، شرح احوال، تحلیل آثار، تصحیح و تعلیق سید علی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی، تهران: سخن.
- ۱۰- ----- رساله قشیریه، ترجمه اول، نسخه خطی موزه بریتانیا، شماره ۴۱۱۸.
- ۱۱- ----- رساله قشیریه، ترجمه دوم، نسخه خطی لالا اسماعیل، شماره ۱۲۰.
- ۱۲- ----- رساله قشیریه، ترجمه اول، نسخه خطی ایاصوفیا، شماره ۲۰۷۷.
- ۱۳- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۸۴). کشف المحجوب، تصحیح محمود عابدی، تهران: سروش، چاپ دوم.